

Elinde Çekiç Olan Her Şeyi Çivi Zanneder!

Şöyle desek: Hitler Almanya'sı sonrası savaş suçlusu olarak yargılananların hepsinin ortak sözü "Ben sadece görevimi yapıyordum" olmuştur!

Abraham Harold Maslow'un dâhiyane bir sözü vardır. Kişisel gelişim olsun (!) diye çerçevelenip en çok gördüğünüz duvara asmanızı öneriyoruz:

"Elinde çekiç olan her şeyi çivi zanneder!"

Şimdi size bu ana fikri anlatan gerçekten çarpıcı bir analiz yapacağız. Bir film üzerinden.

Deney ya da Almanca adıyla Das Experiment, Oliver Hirschbiegel tarafından yönetilen 2001 yapımı bir Alman filmi. Sosyal bir deneyi konu alan film, Alman yazar Mario Giordano'ya ait Das Experiment Black Box adlı kitaptan esinlenmiştir.

Bir bilim adamının düzenlediği ve tamamı erkeklerden oluşan 20 denek, kişi başı bugünün parasıyla yaklaşık 200TL olmak üzere toplamda 4000TL alacakları bir deneye katılırlar. Hiçbiri hayatında hapisane yüzü görmemiş olan denekler, hapisane ortamına dönüştürülen deney sahasında iki hafta boyunca, "yönetenler (gardiyanlar) ve yönetilenler (mahkûmlar)" olarak iki gruba ayrılarak yaşamak durumunda bırakılmayı kabul ederler. Denekler, ya verilecek olan para için ya da yaşamlarına farklı bir deneyim katmak amacıyla bu deneye katılmışlardır. Başroldeki Tarek ise; bu işin iç yüzünü belgeleyip bir gazeteye satmak ve yaşanılacak olası olaylara tanıklık etmek amacıyla orada bulunmaktadır. Deneyin amacı ise; insanlara giydirilen roller ve bu rollerin, bireyin gerçek benliğini ne kadar zamanda ele geçirerek yabancılaştıracağı ve bu süreçte kişinin, bu yabancılaşmaya ve kendisine biçilen role, ne denli uyum sağlama ya da kendi benliğini muhafaza etme iradesine haiz olacağı belirlenmesidir.

Deneyde ilk başlarda her şey yolunda gibi görünse de, Tarek'in söz dinlemez ve kıskırtıcı tavırları, gardiyanların buna kötü katkısıyla birleşerek hapisane içerisinde güç çatışmaları yaşanmasına neden olur. Bireyler kendilerine verilen rollere düşünülenden önce yatkınlık gösterip, o rollerin gerektirdiği davranışsal yönlenmeleri fazlasıyla benimserler. İlk zamanlardan itibaren kontrol altında olan deney, belirlenen sınırların yıkılarak; adaletin ve bireyin yaşam hakkının olmadığı bir anarşi ortamına ve aşırı davranışın açığa çıkarıldığı kontrolsüz bir yapıya dönüşmesiyle kontrolden çıkar ve insanların canını kurtarmak için verdiği yaşam mücadelesi şekline dönüşür. Bu mücadele, şiddetli ve bir o kadar da kanlı bir sonla noktalanarak, sonu trajedi olan bir deneyi sonuçlandırır.

Şimdi sıkı durun. Bu deney gerçekten de yapılmıştır. Stanford hapisane deneyi olarak bilinen deney, Stanford Üniversitesi'nde psikolog olan Philip Zimbardo liderliğindeki bir grup araştırmacı tarafından 1971'de gerçekleştiriliyor. Mahkûm veya gardiyan olmanın psikolojik etkileriyle ilgili bir incelemeden söz ediyoruz. Toplam yetmiş kişi arasından yirmi dört lisans öğrencisi, gardiyan ya da mahkûm rollerini oynamak üzere seçiliyorlar. Seçilen öğrenciler Stanford psikoloji binasının bodrum katındaki sahte hapisaneye yerleştiriliyor. Mahkûmlar ve gardiyanlar çok çabuk bir şekilde rollerine adapte oluyorlar. Deney öngörülen sınırların dışına çıkıp tehlikeli ve psikolojik olarak hasar veren bir duruma geliyor. Birçok mahkûm duygusal olarak travma geçirirken gardiyanların üçte biri "gerçek" sadistik eğilim sergilemekten yargılanıyor. Mahkûmların ikisi daha deneyin başında deneyden çıkarılıyor. Kendisi dâhil herkesin rolüne iyice kaptırdığından emin olduktan sonra Zimbardo, altıncı günün sonunda deneyi bitiriyor. Gardiyanların ve mahkûmların rollerine aşırı derece kapılmaları, gardiyanların sadist eğilimler sergilemeleri ve deneyin rayından çıkması dolayısıyla geri kalan 9 gün iptal edilerek deney altı günde bitiriliyor.

Deney için Zimbardo ve ekibi her detayı ince ince düşünmüş. Araştırmacı, 14 Ağustos 1971'de öğle saatlerinde, "mahkûm" rolünü oynayacak denekleri kendi evleri önünde beklenmedik bir şekilde tutuklayarak deneye dâhil ediyor. Öyle ki tutuklamaları gerçek eyalet polisi, Zimbardo ile haberli olarak yapıyor. Mahkûmlar silahlı soygundan tutuklanıyor. Denek mahkûmlar, gerçek tutuklanma süreçlerinden geçiriliyor, parmak izleri alıyor ve profil fotoğrafları çekiliyor. Polis sorgusundan sonra, sahte hapisaneye gerçek bir mahkûm taşıma aracıyla transfer ediliyorlar.

Standford bodrumundaki hapisane de gerçeğinden farksızdır. Mesela deneyde gardiyan olarak yer alan öğrencilerin gerçek kıyafetleri, gözündeki kocaman çerçeveli aynalı güneş gözlükleri bulunmaktadır. Gardiyanların tahta sopaları vardır. Mahkûmlar ise, gerçekte olduğu gibi, oldukça rahatsız edici bir mahkûm kıyafetine sahiptir. Bileklerinden zincirlenmiştir. Gardiyanlara, mahkûmları onlara atanmış ve mahkûm kıyafetlerine işlenmiş numaralar ile çağırılmaları söylenmiştir. Öyle ki, ayağına zincir bağlanmış olarak uyuyan mahkûmlar, yatakta sağa sola dönerken diğer ayaklarına çarpan zincirin verdiği acıyla uyanıp hapisanede olduklarını hatırladıklarını deney sonunda not etmişlerdir.

Deneyin önemli özelliklerinden biri hapisanedeki baskı ortamından hiç ödün verilmemesi ve mahkûm öğrencilere hiç bitmeyen sistematik psikolojik işkencenin yapılmasıdır. Mahkûmlara deney süresince gardiyanların emirlerini dinleme zorunluluğu yüklenmiştir. Gardiyanlara ise mahkûmlara sözlerini geçirebilmek için olabildiğince sert davranmaları fakat şiddete kesinlikle başvurmamaları salık verilmiştir. Dr. Zimbardo'nun bu detaylarla ilgili not defterine düştüğü şu not sizin deney ortamının gerçekliğini daha iyi anlamanıza yardımcı olacaktır: "Bu insanların rüyalarında bile bu hapisaneden kaçmalarına imkân yoktu." Deneydeki '416 no.lu mahkûm' ise yapay Stanford Hapishanesi'yle şu ifadeleri dile getirmektedir: "Otorite devlet değil. Ama devlet yerine psikologlar tarafından idare edilen bir hapisane, nihayetinde bir hapisane." Bir not daha verelim. Deney süresini doldurmadan bitirilince mahkûm rolündeki denekler alacakları ekstra maaştan mahrum kaldıkları için rahatsız olduklarını belirtmişlerdi. Deneklerden bir tanesi de aradığı mesleği bulduğunu ifade ediyordu. Zimbardo'nun deney sonrasında yayınlanan görüntülerinde, deney öncesinde gardiyanları eğitirken şunları söylüyordu:

"Mahkûmlar üzerinde can sıkıntısı hissi yaratabilirsiniz, bir dereceye kadar korku yaratabilirsiniz ve onların hayatlarını tamamen rastgele güçler tarafından, sistem tarafından, sizler ve bizler tarafından kontrol edildiği hissine kapılmalarını sağlayabilirsiniz. Onların bireyselliklerini çeşitli yollarla ellerinden alacağız. Genellikle bunun sonucunda, kendilerini güçsüz hissederler, bunu bekliyoruz. Yani bunun sonucunda, biz tüm güce sahip olacağız, onlarsa hiçbir güce..."

Olağan ve normal sayılacak üniversite öğrencileri, sadece birkaç gün içerisinde vahşi birer sadist gardiyanlar ve sinmiş mahkûmlara dönüşmüştür. Her geçen gün rollerine daha da bağlı hale gelmişlerdir. Zamanla gardiyanlar giderek şiddetlenen psikolojik kontrol taktikleri geliştirmeye başlamışlardır. İsyanlara katılmayanları ödüllendirmişlerdir. İsyancıları metal ranzalarda yatırmışlardır. Mahkûmlara önce gizli, sonrasında ise açık şiddet uygulamaya başlamışlardır. Yalnızca 3 gün içinde "8612 numaralı mahkûm" Zimbardo'nun tanımıyla "delice" tavırlar sergilemiştir. Zimbardo, bu mahkûm hakkında şu notu almıştır:

"8612 numaralı mahkûm delirdi sanırım. Bağılıyor, çığlık atıyor, küfrediyor ve kontrolsüz öfke nöbetleri geçiriyor. Onun gerçekten bu psikolojik durumda olduğunu kabullenmemiz epey bir zaman aldı ve sonunda onu salma kararı verdik."

Zimbardo deneyi, bize insan davranışlarını anlama konusunda olağanüstü bilgiler veren sıra dışı bir deneydir. Prof. Zimbardo deneklerine hangi role sahip olacaklarını, onların haberi olmaksızın belirlemiştir. Tüm deneklere bunun 2 haftalık bir deney olacağı, bir hapisane ortamı yaratılacağı, gün başına bugünün parasıyla yaklaşık 200TL alacakları bile ifade edildi. Zaten ilginç olan da buydu. Mahkûm rolündekiler ve gardiyan rolündekiler her şeyi bilmelerine rağmen, insanların kendilerine biçilen rolleri ne kadar sahiplenebileceklerini göstermesi açısından bu dâhiyane bir çalışma olarak kabul edildi. Açıkçası deneklerin rollerini bu kadar çabuk benimsemeleri korkutucu düzeydeydi. Buradaki mesele bireylerin rollerini içselleştirmesidir. Sanırım daha trajik olan otorite sahibi olan gardiyanların yaptıkları zulüm değil, mahkûmların çektikleri zulmü peşinen kabul etmeleri, değil mi? Rekabetçi dünyanın rekabetçi insanların en ufak fırsatta kendini birey olarak kanıtlama eğiliminde olduğunu bu deney üzerinden rahatlıkla söylemek mümkün. İnsanların kimliğindeki sürekli hareketlenme, ruhsal yapısında sürekli değişim ve sonsuz aidiyet kapma yarışına dair oldukça dramatik bir deneyden bahsediyoruz farkındasınız değil mi? Şimdi yaşadığımız hayata bakın: Öznel ya da nesnel pek çok anlarımızı, ikili ilişkilerimizi, gündelik hayatımız bu deneye atfedebilir miyiz? Aklımıza ne gelir bu durumda?

Bölgemizi kana bulayan İŞİD'e ne dersiniz? Bu insanların pek çoğu savaş öncesi meslek sahibi insanlardır. Filistin'e sistematik saldırılar düzenleyen İsrail'deki insanların pek çoğu, soykırımdan büyük zarar görmüş bir halk. Eve gittiğinde masum bir babayken, güneş doğduğunda bir zalime dönüşen İsrail askerleri. 2. Dünya Savaşı'nda bazı Yahudi mahkûmların toplama kamplarında gönüllü gardiyanlığı tercih

ederek Nazileri aratmaması hakkında ne düşünüyorsunuz? Tuttuğu takımın yenilmesi karşısında rakip takımın futbolcularına saldıran taraftara ne dersiniz? Büyük ikramiyeyi kazanan köşedeki bakkal amcanın memleketi dışında il dışına çıkmamış olmasına rağmen, dünya turuna çıkması? Bir gün önce bir gösteride orantısız güç kullanıp, insanlara zarar veren resmi bir memurun, akşam eve gidip 3 yaşındaki kızına sarılıp uyuması? Dünyanın en hümanist insanlarından olan pazarlama müdürünüzün işte baskıcı bir canavara dönüşmesi? Üniversitede insan haklarını en tutkulu savunucusu bir bireyin iş kurduktan sonra işçilerini asgari ücretle günde 12 saat çalıştırmasına ve hatta insanlara “kapitalizmin kölesi olmayın” nasihati çekmesine ne demeli? Askere 6 aylığına gidip 24 yıllık askerden daha fazla asker olan kısa dönem takım arkadaşınız? Değişen siyasi ve sosyolojik yapıların da etkisiyle intikam almaya başlayan kitleye ne demeli? Hepsini ve daha fazlasını için üzerine düşünmeye değer değil mi?

The Hidden Persuaders kitabıyla tanıdığımız Amerikalı sosyolog Vance Packard da bu deneyin sonuçlarını destekleyen ilginç argümanlar kullanıyor kitabında. Packard, İtalyan asıllı Amerikalıların sosyal statülerinin değişmesine bağlı olarak değişen beslenme alışkanlıklarını inceliyor. Fakir aileler spagetti ile beslenirken; zengin aileler, Amerikan işçi sınıfının menüsü olarak kabul edilen hamburgerle devam ediyor. Bir kademe atlayan aileler ise hamburgere elveda deyip, hiyerarşik zeminde sıradaki yiyecek bifteği de geçip, Avrupa mutfağına terfi ediyorlar.

Evet, Zimbardo deneyi, toplumun onlara biçtikleri rolleri farkında olmadan nasıl sahiplendiğini ve o rolün etkisinden çıkamadan, kontrolsüz bir şekilde nasıl yeni rollerini oynadıklarını net bir şekilde ortaya koymuştur. Elbette ki, deneye bakarak insan davranışının sadece rollerine ve çevresel faktörlere bağlı olduğunu söylemek zor. Fıtratımız, kişisel özelliklerimiz, bilinçli ya da bilinçsiz hedeflerimiz, düşüncelerimiz, inançlarımız ve değerler yargılarımız son derece belirleyici. Tüm bunlar zihinsel bir tema oluşturuyor. Zihinsel bir bakış oluyor bu. Diğer taraftan iyilik/kötülük doğuştan değildir. Bu, bağlı bir olgudur. Yani durumsaldır. Şartların gücü, oldukça güçlü bir olgudur. Bilmiyoruz ikna oldunuz mu ama uygun zihinsel koşullarda hepimiz birçok şey olabiliriz. Ölüm makinesi, koyun ya da iyilik meleği mesela... Güç sahiplerini zorbalık yapmakla eleştirenler, güç ellerine geçince daha hümanist oluyorlar mı? Güç, Allah tarafından farklı insanlara farklı zamanlarda verilen bir hediyedir. Aynı Zimbardo deneyinde gardiyanlara geçici olarak emanet edilen güç gibi. Gerçeği unutup kendini geçici gücün etkisine kapıranlar bir gün Zimbardo deneyinden çıkıp utanan denekler gibi utanma duygusuyla karşılaşacaklardır. Para sahiplerine kapitalist eleştirisi yapanlar, paraya kavuşunca işçisine daha insani davranıyorlar mı? İktidarı eleştirenler, iktidara geçince daha insancıl oluyorlar mı?

Deneyler gösteriyor ki bu soruların cevabı genelde “Hayır.”